

Görföl Balázs¹

SZŰKÖS TEREK

– A leírás funkciói *A per*ben –

Előzetes észrevételek

A narratológiai vizsgálódás már eddig is számos fontos eredményt ért el a Kafka-kutatásban. Mindazonáltal míg a prózai életmű elbeszélésmódjainak vizsgálata régóta a recepció része, a leírás működésére mintha kevesebb figyelem irányult volna. A következőkben arról lesz szó, hogy *A per* című regényben milyen funkciókat töltenek be a leírások. A leírás sokrétű jelensége miatt a vizsgálódás számára kínálkozó lehetőségek is sokfélék. Három kérdéskör tárgyalására vállalkozik jelen írás. (1) A regényben szereplő egyes leírások hogyan járulnak hozzá a jelenetkezések kialakításához? A sajátosan megalkotott jelenetkezések pedig a regény miféle értelmezését teszik lehetővé? (2) Mi a kapcsolat a regényben leírás, értelmezés és értékelés között? Van-e úgyszólván vegytiszta leírás a műben, vagy pedig a leírást óhatatlanul áthatja az értelmezés és az értékelés? A leíró részek értelmezettsége és értékelítettsége milyen következményekkel jár a regényvilág megítélésére nézve? (3) A regény világát leíró szövegrészek mennyiben hivatottak felkelteni a realizztikusság benyomását, és mennyiben válnak jelképpessé? A metaforizálódó tárgyi világ milyen értelmezési lehetőségekhez vezethet?

E kérdések részletes tárgyalását megelőzően célszerű figyelembe venni néhány alapvető narratológiai észrevételt a regénnyel kapcsolatban. Már az 1950-es évek óta, Friedrich Beißner meglátásai nyomán² evidencia a Kafka-kutatásban, hogy *A per* elbeszélésmódjának vizsgálata mennyire meghatározza a regény értelmezhetőségét. Beißner abból indult ki, hogy *A per* elbeszélője olyannyira közelít a főszereplőhöz, Josef K.-hoz, hogy e szoros kapcsolat az olvasó értelmezői lehetőségeit is korlátozza. Bár nem K. a regény elbeszélője, de a narrátor jóformán csak azt közvetíti, amit K. gondol, észlel, tud vagy legalábbis tudni vél. Ennélfogva az olvasó regényvilághoz való hozzáférése nem haladja meg K.-ét: nem tudhat meg többet a titokzatos törvénysekről, K. állítólagos bűnéről, mint amennyit K. tud, és ez a narratológiaiilag

¹ A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Esztétika és Kulturális Tanulmányok Tanszékének adjunktusa, a Jelenkor folyóirat szerkesztője.

² Friedrich BEIßNER, *Der Erzähler Franz Kafka und andere Beiträge* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983 [1952]).

korlátozott olvasói ismeret igencsak szűkíti a befogadói értelmezést. A *per* hagyományos nagy értelmezési irányzatai,³ így a vallási, a pszichológiai, a társadalmi, az egzisztencialista, a morális interpretációk ennél fogva abba a gyanúba keverednek, hogy nem vetnek számot az olvasó korlátozott megismerési lehetőségeivel, és végső soron a regény szövege alapján igazolhatatlan allegorézisbe fognak, megfeleltetve a törvényszéket az isteni hatalomnak, K. lelkiismereti projekcióinak, az elnyomó államgépezetnek stb.⁴ Beißner után persze többen is rámutattak arra, hogy a képzet bonyolultabb. Egyrészt vannak olyan szöveghelyek, ahol az elbeszélő olyasmiről számol be, amit K. nem tudhat, így az ilyen esetekben az olvasó tudása meghaladja K.-ét.⁵ Másrészt az elbeszélő időnként egyértelműen megmondja, hogy K. téved, vagy tettei nincsenek összhangban az akaratával, vagy valamit figyelmen kívül hagy, például egy alkalommal rákiabál kollégáira, amit az elbeszélő így kommentál: „- Ne nézzenek oda! - csattant fel, észre sem véve, mennyire feltűnő, hogy ilyen hangon szól felnőtt férfiakhoz.”⁶ E konkrét ügynek önmagában persze nincs igazi jelentősége, de az ilyen esetek arra indíthatják az olvasót, hogy ne bízson mindenestől K. ítéleteiben: így az olvasó bár legtöbbször nem tudhat meg többet, mint K., de ezt a korlátozott, K. szűrőjének kiszolgáltatott tudást érdemes gyanúval kezelnie. Harmadrészt van, aki a párbeszédet jelentőségére hívja fel a figyelmet:⁷ bár az elbeszélő nem számol be más szereplők tudattartalmairól, csakis K.-éről, azokról is ritkán, de a párbeszéd részekben az egyéb szereplők szó szerint szóhoz jutnak, és gyakran mást mondanak, más magyarázattal rukkolnak elő, mint K. Ez a polifónia pedig szintén hozzájárulhat ahhoz, hogy az olvasó K. nézőpontjától távolságot felvéve mást gondoljon, mint K.

1. Leírás és jelenetezés

K. narratológiai kitüntetettsége a regénybeli leírások szempontjából is fontos. A szöveg túlnyomó részében K. fokalizál: a leírások szinte mindig arra vonatkoznak, amit K. lát, amit K. észlel. És ez nagyban meghatározza a leírások által kialakított jelenetezéseket

³ Ehhez lásd például Ludwig DIETZ, *Franz Kafka* (Duisburg: Metzler, 1990).

⁴ E kritika már korán megfogalmazódik, például: Ingeborg C. HENEL, „Die Deutbarkeit von Kafkas Werken [1967]”, in *Franz Kafka*, Hg. Heinz POLITZER, 406-430 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980).

⁵ Lásd ehhez például Manfred ENGEL, „Der Prozess”, in *Kafka Handbuch, Leben – Werk – Wirkung*, Hg. Manfred ENGEL und Bernd AUEROCHS, 192-207 (Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler, 2010).

⁶ A regényből származó magyar nyelvű idézetek forrása minden esetben a következő kiadás: Franz KAFKA, *A per*, ford. GYÖRFFY Miklós (Budapest: Helikon Kiadó, 2015). Jelen idézet helye: 23. oldal, kiemelés tőlem - G. B. A következőkben az idézetek után a főszövegben, zárójelben adom meg e kiadás oldalszámait.

⁷ Winfried KUDSZUS, „Erzählhaltung und Zeitverschiebung in Kafkas *Prozess* und *Schloss*”, in *Franz Kafka*, Hg. Heinz POLITZER, 331-350.

is. Ezzel kapcsolatban a regény első fejezetét vizsgálom, az úgynevezett letartóztatási jelenetet. Mint ismert, a regény elején két idegen férfi jelenik meg K. bérelt szobájában, akiktől K. megtudja, hogy le van tartóztatva. A fejezetben több leírással is találkozunk, mindegyik K. megfigyelésén, észlelésén alapul, és ezek a leírások úgy követik egymást, ahogy K. halad a térben, a szobájából a szomszédos szalonba, majd később Bürstner kisasszony szobájába, végül a házból távozva. A térszerkezet azonban kiterjed a szemközti házra is, ugyanis K. már a szobájából látja, hogy a szemközt lakó idős nő figyeli őt. K. aztán átmegy a szomszéd szalonba, ahol az őt letartóztató két férfi tartózkodik, és itt a leírás nagyon szikár, pusztá tárgymegnevezésekből áll: „Grubachné szalonja volt ez, mely bútorokkal, takarókkal, porcelánnal és fotográfiákkal volt teliszúfolva” (6). A szemközti házban lévő idős nő pedig követi K. mozgását, egy másik ablakból figyeli a történetet, és idővel egy öregember is csatlakozik hozzá. K. végül a szalon után az azzal szomszédos helyiségbe tér be, Bürstner kisasszony szobájába, ahol egy harmadik idegen tűnik fel, akit felügyelőnek neveznek, illetve három férfi, akikről K. csak később veszi észre, hogy banki kollégái. A leírás itt is rendkívül takarékos: „Most az éjjeliszekrényt [ti. Bürstner kisasszonyét] az ágya mellől tárgyalóasztal gyanánt a szoba közepére tolták, és mögötte ült a felügyelő” (15). Majd pedig „a felügyelő két kézzel félretolta azt a néhány tárgyat, amelyek az éjjeliszekrénykén heverték, a gyertyát, a hozzá való gyufát, egy könyvet s egy tűpárnát, úgy tűnt, mintha a tárgyaláshoz lenne szüksége ezekre a tárgyakra” (16). A tárgyi környezet leírása itt is nagyon egyszerű, pusztá megnevezésekből áll, de fölfigyelhetünk valamire: az, hogy az éjjeliszekrényt *tárgyalóasztal gyanánt* helyezték el, nyilvánvalóan nem semleges leírás, hanem értelmezés. Persze kérdés, kinek az értelmezéséről van szó. Valószínűsíthető, hogy K. értelmezi így a helyzetet, mivel az ő aktuális megfigyelését közvetíti a szöveg. A felügyelő megnevezés is értelmezi a szereplőt, és ez is kötődhet K.-hoz, hiszen ő korábban már hallotta felügyelőként emlegetni az éjjeliszekrény mögött ülő férfit. A leírásba tehát hamar belecsempésződik az értelmezés, de ez majd csak a későbbiekben lesz érdekes számunkra. A jelenetezés szempontjából most az a lényeges, hogy a szemközti házban tovább mozognak a szereplők: „A szemközti ablakban megint ott könyökölt a két öreg, de társaságuk időközben gyarapodott, mert mögöttük, magasan följük nyúlva, egy férfi állt a mellén kigombolt ingben, és ujjjaival vörösös kecskeszakállát nyomkodta és sodorgatta” (16). A leírás itt is visszafogott és sematikus, a szakáll színének a megnevezése a legharsányabb leíró gesztus.

Mindez amiatt lehet lényeges, mert a különálló leírásokból olyan figyelemre méltó szcenika képződik meg, amely az egész jelenet értelmezését befolyásolhatja. A szikár, szürke, nem plasztikus, nem részletező tárgy- és emberleírások nem engedik, hogy az olvasó elidőzzön a részleteknél, elmerengjen a regényvilág apróságain. Ehelyett a nagyon egyszerű leírás arra készíti, hogy az olvasó magára a megképződő jelenet viszonyrendszerére koncentráljon. Ha ezt tesszük, akkor valóban mintha egy bizarr bírósági tárgyalást látnánk: bizarrt, hiszen a bírósági terem egy másik lakó magán-szobája, a tárgyalóasztal egy éjjeliszekrény, megvan a bíró, azaz a felügyelő, a három kolléga személyében talán a tanúk is, K. pedig a vádlott. Ezt a bírósági karikatúrát

akár még K. is átláthatja, pláne akkor, ha elfogadjuk, hogy ő maga értelmezi tárgyalóasztalként az éjjeliszekrényt. De a helyzet egy fokkal komplexebb, a bíróságról alkotott karikatúra még egy árnyalattal gazdagabb, abszurdabb, ha a szemközti házban K.-t figyelő két öreget és a szakállas férfit a tárgyalás közönségének fogjuk fel. Megfigyelhettük, hogy K. látja őket, de aztán mintha megfeledkezne róluk: erre abból a későbbi epizódból következtethetünk, amelyben K. a nap végén elmeséli és eljuttatja Bürtner kisasszonynak a letartóztatást, és ekkor a szemközti lakókat már nem hozza szóba, illetve játékba. Vagyis a szereplőhöz kötődő leírásokból az olvasó egy olyan scenika képét alakíthatja ki magában, amelyet K. mintha a maga egészében nem látna át, pláne, hogy ő a jelenet középpontjában áll. És ha a szemközti ház embereit is e groteszk tárgyalás szereplőinek tekintjük, akkor már itt szembesülhetünk azzal, hogy a regényben megjelenő bíróság nem csupán más, mint az ismert intézményes törvényszékek, hanem nagyobb, kiterjedtebb és aligha lokalizálható. Olyan terekbe nyúlik át, amelyek látszólag már egy másik világ részei, ahogy itt is a tárgyalás helye nem korlátozódik Bürtner kisasszony szobájára, hanem átnyúlik a szomszéd házba is. Manfred Engel megfigyelését követve: „A [regény elején lejátszódó] folyamatnak éppolyan kevés köze az általunk ismert értelemben vett »letartóztatáshoz«, mint a továbbiakban a »pernek« az általunk ismert törvényszéki eljáráshoz”.⁸ Az olvasó tehát itt olyan leírásokkal találkozhat, amelyek bár K. észleléséhez köthetők, ám együtt teljesebb képet és nagyobb tudást biztosíthatnak az olvasónak, mint amellyel K. rendelkezik. A K. megfigyeléseiből származó leírások képzeletbeli összekötésével, a jelenet egészének imaginációjával az olvasó „látja” azt, amit K. nem lát: hogy a bíróság nem csupán groteszk, hanem nagyobb és rögzíthetlenebb is, mint K. gondolja. S bár az olvasónak nincs kellő információja a bíróság természetének pontosabb megítéléséhez, ösztönzést meríthet a jelenetezés alapján a transzcendáló értelmezéshez, bármennyire homályban tapogatózson is.

2. Leírás, értelmezés, értékelés

Második lépésként leírás, értelmezés és értékelés regénybeli kapcsolata a vizsgálódás tárgya, egy olyan leíriskonceptióból kiindulva, elsősorban a francia új regény nyomán, amely az úgyszólván tiszta leírás lehetőségeit domborítja ki. Ez a fajta leírás mintegy felmutatja a dolgokat, és nem rendezi őket világgá, nem integrálja őket értelem-összefüggésekbe.⁹ Azt is mondhatnánk, hogy a dolgok ilyesfajta leírása tartózkodik a dolgok értelmezésétől és értékelésétől. A regényben e szempontból két fajta leírást érdemes kiemelni. Az egyik fajta leírás megfelelni látszik a nem-értelmező, nem-értékelő, semleges leírásnak, és szembevető módon a titokzatos bírósághoz tartozó

⁸ Manfred ENGEL, „Der Process”, 193.

⁹ Lásd ehhez például SZOLLÁTH Dávid, „Mészöly és társa, A Pontos történetek, útközben és a Mészöly-Polcz munkakapcsolat”, *Jelenkor* 61, 1. sz. (2018): 66–76.

emberek öltözetére vonatkozik. A fokalizáló K. nyomán sok ilyesfajta leírással találkozunk. Például a K. első külvárosi tárgyalásán jelen lévő emberekről ezt olvashatjuk: „A legtöbben feketébe voltak öltözve, viseltes, hosszan lecsüngő ünneplőbe.” (48) A vesszőző-fejezet verőembere „valamiféle sötét bőrruhát viselt, amely a nyakát, mélyen a melléig és a karját teljes hosszában csupaszon hagyta” (98). Vagy az első fejezetben a következő leírást kapjuk a K. szobájába belépő idegen férfiről: „Karcsú, de mégis keménykötésű férfi volt, szorosan a testéhez simuló, fekete ruhát viselt, amely az úti öltönyökhöz hasonlóan különféle hajtásokkal, zsebekkel, csatokkal, gombokkal és egy övvel volt ellátva, és ennek folytán, bár nem lehetett tudni, mindez mire való, igen praktikusnak látszott” (5). Az utóbbi idézetben a leírás már nem teljesen semleges. Az úti öltönyökhöz való hasonlítás és a praktikusság említése már értelmezés. De még érdekesebb az, hogy a fokalizáló K. végső soron nem tudja értelmezni ezt az öltözetet: „nem lehetett tudni, mindez mire való”. Sőt, az általános megfogalmazás azt implikálja, hogy itt nem csupán K. értelmezési kudarcáról van szó, hanem általában nem értelmezhető ez az öltözet: mintha K. szinte mentegetné magát. A vagy semleges, vagy tétován értelmező leírások így K. tanácstalanságáról árulkodnak: az, hogy képtelen megérteni az életébe belépő bíróság természetét, abban is kifejeződik, hogy képtelen értelmezni a bírósághoz tartozó személyek öltözködését. Jellemző, hogy azt sem tudja eldönteni, egyenruháról van-e szó, vagy sem. Az öltözetet részletesen jellemző leírás képtelen egyenruhaként értelmezni a szemügyre vett ruhaneműt: hiszen mennyivel egyszerűbb lenne adott esetben pusztán fekete rendőrruháról vagy tiszt ruháról beszélni, mintsem felsorolni a ruha részeit. Itt korántsem pusztán öltözködési problémákról van szó: Ritchie Robertson azt emeli ki a regény kapcsán, hogy K. azért nem juthat el bűne felismeréséhez, mert noha szembesül a bíróság világának egészen újfajta szemiotikájával, nem képes kitörni bevett szemléletmódjából és értelmezési kategóriáiból.¹⁰ Az öltözékek meg nem értéséből fakadó semleges vagy tétován értelmező leírások ennyiben úgy is felfoghatók, mint annak bizonyítékai, hogy K. benne ragad a maga régi szemiotikájában.

A második fajta leírásokban, amelyeket ki szeretnék emelni, épp az az érdekes, hogy nem semlegesek, noha megfellebbezhetetlenként vannak előadva. Nézzünk meg egy részt a harmadik fejezetből. K. egy külvárosi házban egy altisztet követve egy hosszú folyosón először találkozik más vádlottakkal. Megkérdezi egyiküket, hogy mire vár. A reakcióról és magáról az illetőről aztán a következő leírást olvashatjuk:

„A váratlan megszólítás azonban zavarba hozta a férfit, és ez annál kínosabbnak látszott, mert nyilvánvalóan világlátott ember volt, aki más körülmények között bizonyára tudott uralkodni magán, és nem egykönnyen mondott le

¹⁰ Richie ROBERTSON, „A per”, in *Interpretációk, Franz Kafka: regények és elbeszélések*, szerk. Michael MÜLLER, 68–98 (Budapest: Láva Kiadó, 2006).

fölényéről, amelyet másokkal szemben megszerzett. Itt azonban egy ilyen egyszerű kérdésre sem tudott felelni, és úgy nézett a többiekre, mintha kötelesek lennének segíteni neki” (76. sk.).

A férfiről adott leírás itt egyáltalán nem mentes az értelmezéstől és értékeléstől: megnevezi az illető tulajdonságait, következtet más helyzetekben gyakorolt viselkedésére, kínosnak értékeli a zavarát. Érdekes itt a „nyilvánvalóan” kifejezés: egyfelől a jellemzés evidens érvényességét emeli ki, másfelől éppen hogy elbizonytalaníthatja az olvasót, mert egy szubjektív viszonyulás sulykoló megnyilvánulásaként is felfogható. Az is szembetűnő, hogy a leírás épp olyannak festi le az illetőt, világlátottnak, önmagán uralkodónak, másokkal szemben fölényben lévőnek, amilyenek K. előszeretettel láttatja magát a regényben. Gyanakodhatunk, hogy a megfellebbezhetetlenül táltal értelmező és értékelő leírás valójában továbbra is K. régi értelmezői gyakorlatát követi, és elvétí egy számára új világ új szereplőjének valódi természetét.

Ezt a gyanúkat, illetve azt a vélelmünket, hogy az iménti leírás valóban K. látásmódját követi, megerősítheti egy későbbi fejezet. Ebben K. találkozik egy Block nevű kereskedővel, aki elmondja, hogy vádlottként tanúja volt az iménti jelenetnek. K. korábban azzal magyarázta a korábbi jelenetben a vádlott zavarát, hogy az illető nem találta a szavakat. Ezzel szemben Block szerint a másik vádlott zavara abból fakadt, hogy szemügyre vette K. ajkát, márpedig a régi vádlottak körében él az a babona, hogy az emberek ajkának vonalából kiolvasható a per kimenetele (lásd 8. fejezet, 202. sk.). Nem látni okot arra, hogy kételkedjünk Block szavaiban: miért is találna csak úgy ki egy ennyire abszurd szokást, főleg, hogy erősnek tűnik K. iránti jóindulata? Ha viszont hitelt adunk Block szavainak, érvénytelennek kell tekintenünk K. magyarázatát, és így K.-nak a másik vádlotról adott értelmező és értékelő leírásában is kételkedhetünk, bármilyen kétségbevonhatatlanul lett is előadva e leírás. Vagyis itt egy későbbi szöveghely erősíthet meg minket abban, hogy egyrészt egy értelmező-értékelő leírás nagyon is szubjektív, és K. korlátozott, önkényes nézőpontjához kötődik, másrészt pedig a leírásban szereplő értelmezés és értékelés nagyon is kétes értékű. Más olyan esetet is említhetünk, amikor a cselekmény egy korábbi epizódjára úgy utal vissza a szöveg, hogy egy másik szereplő máshogy értelmezi és értékeli az ominózus történést, mint K. Így például K. a harmadik fejezetben elmondja a bírósági altsízt feleségének, a mosónőnek, hogy alacsonyrendűnek tartja azt a bírót, aki először kihallgatta őt (egy fejezettel korábban), mire a nő így reagál: „Nem tudtam, hogy ő csak egy alacsony beosztású hivatalnok, de mivel maga ezt mondja, valószínűleg így van” (66).

Összességében két dolgot érdemes kiemelni leírás, értelmezés és értékelés regénybeli viszonyát vizsgálva. Mindkét megfigyelés tragikus színben láttatja K. fő törekvését, nevezetesen a bíróság megértését és uralását. Először is, a valóban semleges leírások arról árulkodnak, hogy K. képtelen megérteni az elé táruló bíróság új világát, semmire nem megy a megszokott értelmezői kategóriáival. Másodsor, a K.-hoz kapcsolódó értelmező és értékelő leírások visszatérően megkérdőjeleződnek, amiből arra lehet

következtetni, hogy amikor K. magabiztosan értelmez és értékkel, akkor tévúton jár. A leírások tanulmányozása tehát hozzájárulhat a főszereplőre vonatkozó értelmezésünk és értékelésünk megalkotásához.

3. A leírás mint valóság-effektus és mint szimbolizáció

Ha hitelt adunk a kutatás kézikönyv-igényű meglátásának, akkor azt kell mondanunk, hogy Kafka a „redukció poétikájának” jegyében messzemenőig a külső események ábrázolására törekedett, tartózkodott tehát a szereplők belső világának jellemzésétől, ezzel szemben az általuk érzékelt külső valóság leírását helyezte előtérbe.¹¹ Ugyanakkor ami a külső valóság megjelenítését illeti, Manfred Engel megállapítása szerint Kafka szövegeire nem jellemző a fokozott leírás: „sem a személyek, sem a helyek vagy a tárgyak nincsenek olyan plasztikusan megrajzolva, mint ahogy a 19. századi realizmusban megszokott volt”.¹² Ennek a leírásban megmutatkozó kopárságnak *A perben* is többféle következménye van. Egyrészt alapvető sematikuságot kölcsönöz a regényvilágnak: a mérsékelt egyénített helyszínek és tárgyi világ kevésbé horgonyozza le a művet valamely konkrét, jól megragadható térben és időben. Jóllehet egyes tárgyak, mint a telefon vagy az automobil időbeli indexszel bírnak, míg az egy-két utcanév vagy a személynevek németes hangzásukkal földrajzilag is körülhatárolják a regényvilágot, utóbbi aligha feleltethető meg egy pontosan lokalizálható téridőnek, így a regénybeli események mintha jóformán bármikor és bárhol megtörténhetnének, ami *A per* példázatos-általános jellegét erősítheti. Másrészt – mint arra az első fejezetben már utaltam – a sematikus, nem részletező és nem egyénítő környezetleírás mintegy arra készlet, hogy ne az egyes tárgyakra, valóságelemekre koncentráljunk, hanem azok viszonyrendszerére. Ezzel összefüggésben pedig a szegényes tárgyleírások rendjében bizonyos gyakran visszatérő¹³ valóságelemek különösen szembeűnővé válnak: ezúttal az ablak motívumát kívánom szemügyre venni.

Bármennyire is nem jellemző *A perre* a plasztikus-részletgazdag leírás, a szövegben mégiscsak kibontakozik egy valóság-hú városi környezet lakóházakkal, szobabelsőkkkel, utcákkal, hivatalokkal, bányával és dómmal. A tárgyi világ leírása ennyiben metonimikusan működik. Az egymás mellé rendelődő tárgyi elemek a leírásban

¹¹ Vö. Dirk OSCHMANN, „Kafka als Erzähler”, in *Kafka Handbuch*, Hg. ENGEL und AUEROCHS, 438–449.

¹² Manfred ENGEL, „Kafka lesen – Verstehensprobleme und Forschungsparadigmen”, in *Kafka Handbuch*, Hg. ENGEL und AUEROCHS, 411–427, 414.

¹³ Az ismétlődés és a szerialitás *A per* egészét átszövi, olyannyira, hogy Engel szerint egyenesen a regényt strukturáló elemnek tekinthető. Így például egyes figurák olyan közvetítő alakok sorát képezik, akiktől K. folyton segítséget vár, de a női szereplők éppúgy ugyanabban a funkcióban ismétlődnek meg K. életében. Az ismétlődés ráadásul tárgyi motívumokra is kiterjed, így a következőkben vizsgálni kívánt ablakra is. Lásd ehhez Manfred ENGEL, „Der Prozess”, 194. sk.

valóság-effektussal bírnak, elképzelhetővé és elgondolhatóvá tesznek egy az olvasó számára potenciálisan ismerős környezetet. Az ablak motívuma más tárgyi mozzanatokkal együtt részben ilyen valóság-effektust kelt: ahogy az olvasó számára is ismert házak ablakokkal és ajtókkal rendelkeznek, ugyanígy a regényben megjelenő házak hasonló attribútumokkal bírnak, a vonatkozó leírások így a realizztikusság atmoszféráját keltik. A *per* egyik legjellemzőbb hatáseleme éppen az, hogy ebben az ismerősként-valószerűként-otthonosként ábrázolt tárgyi világban következnek be idegen-valószerűtlen-hátborzongató események, látszólag mindenfajta magyarázat nélkül. A valóság-effektusra most csak egyetlen példát hozok, amely annyiban nem is tipikus, hogy a leírás itt meglehetősen részletgazdag, messze a legintenzívebb és legaprólékosabb a regényben. A második fejezetben K. ellátogat egy félreeső külvárosi utcába, ahová elhívták őt kihallgatásra, és az ő nézőpontjából kapunk leírást a környékről.

„A Julius utcát [...] mindkét oldalról szinte teljesen egyforma házak szegélyezték, szegény emberek lakta magas, szürke bérházak. Most, vasárnap reggel a legtöbb ablakban volt valaki, ingujjas férfiak könyököltek ki rajtuk, dohányoztak, vagy bámészkodó kisgyermekket tartottak oda óvatosan és gyengéden az ablakpárkányhoz. Más ablakokban ágynemű halmozódott magasra, fölötté egy-egy asszony borzas feje bukkant fel. [...] Egy gyümölcskereskedő, aki az ablakok felé kínálhatta áruját, targoncájával csaknem feldöntötte a hozzá hasonlóan figyelmetlen K.-t.” (43. sk.)

Az ablak motívuma többször is előkerül ebben az idézetben, úgy tűnik, különösebb jelentőség nélkül: egyszerűen az utcában élő és tevő-vevő emberek mindennapi világának, tárgyi környezetének megszokott eleme, és mint ilyen, a valószerűség hatását kelti a leírásban. Ugyanakkor a leírás semmiféle mélyebb, fürkésző figyelemről nem árulkodik: ha K.-t tekintjük fokalizálónak, akkor a leírásból annyi tűnik fel, amennyit a környéken egyszerűen végigpásztázó K. tekintete felfog, és semmi olyat nem „látunk” (például szobabelsőt), amit K. sem láthatna. A leírás viszonylagos részletgazdagságát – legalábbis a regény többi környezetleírásához képest mindenképpen – magyarázhatja, hogy K. az idézet utolsó mondatának tanúsága szerint körülnéz: így is értelmezhető a figyelmetlensége, vagyis nem figyel a targoncára, mivel a környezetet tanulmányozza.

Az ablak-motívum akkor válik érdekessé, ha azt feltételezzük, hogy nem csupán, mint az iménti Julius utcai leírásban, a valóság-effektus szolgálatában áll, hanem szimbolikus-metaforikus jelleget is ölt. Kérdés persze, hogy mi okból érdemes élnünk ezzel a feltételezéssel. Engel szerint mindenekelőtt amiatt, mert számos szöveghelyen visszatér a motívum.¹⁴ Ezzel szemben megfogalmazható lenne az az ellenvetés, hogy

¹⁴ Manfred ENGEL, „Kafka lesen”, 415.

az ablak ismételt feltűnése teljesen indokolt egy realizztikusságra törekvő és városi környezetet ábrázoló regényben. Ugyanakkor az ablak motívuma mintha a regény kulcsfontosságú epizódjaiban bukkanna fel, és ez talán már valóban túlmutat a valóság-effektuson. Jean Starobinski azt állítja, hogy „[a]z ablak kifejezés, mely a lakozás alapvető aktusához kötődik, a metaforikus jelentésképződések sokszoros lehetőségével bővül”,¹⁵ és ezt a megfigyelését *A perre* is kiterjeszti. Az ablak-motívum gyakori feltűnése, sematikus leírása és kulcshelyeken történő megjelenése mellett a metaforikus jelentés feltételezését erősítheti a regény alapvető hermeneutikai helyzete: az, hogy K. – és alighanem minden olvasó – az irracionálisnak tűnő események megértésére törekszik (meglehet, hiábavalóan), és ez az értelmezési kényszer a látszólag semleges tárgyi-dologi világban is valami magyarázattal szolgáló értelmet próbál kifürkészni.

Vegyünk szemügyre néhány további jelenetet, amelyben az ablak-motívum feltűnik. A leírás és jelenetezés viszonyát tárgyaló szakaszban már szóba került az az epizód, amelyben a lakásában épp letartóztatott K.-t a szemközti házból figyelik. Ha az illetőket egy groteszk bírósági tárgyalás bizarr nézőinek tekintjük, úgy az ablak motívuma is metaforikus jelentéssel gazdagodhat. Az ablak egyrészt olyan közeg, amely nem csupán a kitekintést biztosítja, hanem egyúttal láthatóvá is tesz, másrészt úgy köt össze a láthatóságon keresztül távoli tereket, hogy közben szilárd üvegfelületével el is választja azokat. A tárgyalás-jelenetben az ablak pedig ily módon éppenséggel K. alaphelyzetét fejezi ki: K. látszólag rálát arra, ami vele történik, ő legalábbis a helyzet uralójaként igyekszik fellépni, de valójában éppen ő az, akit figyelnek, és aki folyton el van választva attól a bíróságtól, amelyet hatalmi stratégiákkal próbál lesöpörni az asztalról.

A harmadik fejezet egy másik jelenetében K. abban a külvárosi épületben kezd bolyongani, ahol korábban a kihallgatását tartották. Itt szembesül azzal, hogy a ház felső szintje tele van bírósági irodákkal, majd rosszullett fogja el, amit az egyik bírósági alkalmazott a fojtott és fülledt levegőnek tulajdonít, és K. segítségére sietve kinyit egy kis padlásablakot. „De annyi korom hullott be rajta, hogy a lánynak azonnal be kellett húznia az ablakot” (81), K. így nem is lesz jobban, s elmulasztja a találkozást az úgynevezett felvilágosítóval, aki a bírósági alkalmazottak elmondása szerint minden kérdésére válaszolna. Az ablak motívuma itt párhuzamba állítható K. belső világával, amelyet a regény egyedül ebben az epizódban mutat be,¹⁶ – ahogy az ablak kinyitása nem enged be friss levegőt az emeleti folyosóra, úgy K. is képtelen megnyitni a számára eddig új valóság felé. A hetedik fejezetben K. felkeresi Titorellit, aki a bíróság festőjének vallja magát. Titorelli szobájáról a következő leírást olvassuk:

¹⁵ Jean STAROBINSKI, „Franz Kafka. A tekintet képei”, in *Poppea fátyla, Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai*, szerk. SZÁVAI Dorottya, 263–280 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2006), 269.

¹⁶ „Úgy érezte, hullámokon hanykolódó hajón van. Mintha víz zúdulna a deszkafalaknak, mint ha a folyosó végéből hullámtörés moraja közeledne feléje [...]” (86)

„A szoba közepén állt a festőállvány, rajta festmény, egy inggel letakarva, amelynek himbálózó ujjai a padlóra lógott. K. mögött nyílt az ablak, s ha kinézett rajta az ember, a ködben csak a szomszéd ház hóborította tetejéig látott el.” (168)

Itt az ablak a valóság-effektus szolgálatában áll, a köd ellenére is kilátást biztosít – de nem sokkal később, miután K. értesül a festőtől a perek hihetetlen bonyodalmairól, és izzadni kezd, megint csak összezsúszik a külső világ és K. belső világa: K. szeretné kinyitni az ablakot, de kiderül, hogy rögzített üveglapról van szó, amely nem mozdítható. Az ablak motívumán, a bezártság metaforikus jelentésén keresztül válik tehát még világosabbá, hogy K. ismét egy olyan szűk és fojtott térben van, amelyben nincs enyhület – ami megint csak megfelel a titokzatos bírósággal folytatott küzdelme helyzetének.

Az utolsó fejezetben, amikor K.-t két hóhér egy városon kívüli kőbányához kíséri, amely mellett egyetlen lakóház áll, ismét az ablak motívumával találkozunk: „[K.] [t]ekintete a kőbányával szomszédos ház felső emeletére tévedt. Ahogy egy fény villan fel, úgy csapódott szét ott két ablakszárny, egy ember hajolt ki rajta egyszerre, [...] messzire előredőlt, és még messzibbre nyújtotta ki karjait” (264), ám már nincs idő arra, hogy kiderüljön, ki ez az ember, mert az egyik hóhér K.-ba mártja a kését. Az ablak-motívum itt mintegy keretbe foglalja a regényt: míg az első fejezetben K.-t figyelték a szemközti ház ablakából, addig itt K. pillant meg valakit a szomszéd ház ablakában, aki szokatlan módon „messzire előredőlt” az ablakból: az ablak lehetővé teszi, hogy kihajoljon rajta, de a mozdulatnak nem világos az értelme, és nem képes felszámolni semmiféle térbeli távolságot. Így jut el K. a megfigyeltség állapotából a megfigyelő állapotába, de utóbbiban is csak egy értelmetlennek tűnő, legjobb esetben is tétova és hiábavaló segítségnyújtási kísérletként felfogható gesztussal szembesül. A regény környezetleírásaiban feltűnő ablak-motívum tehát úgy szolgál valóság-effektusként, hogy az ablakra mint eszközre jellemző funkciók – kettős láthatóság, elválasztás és összeköttetés – egyúttal szimbolikusan-metaforikusan a főszereplő belső világának, valamint más szereplőkkel való viszonyrendszerének és általános létállapotának kifejezésére is alkalmasak, és többet mutatnak meg e belső világból, viszonyrendszerből és létállapotból, mint amit nélkülük tudhatnánk.

Ha Kafka regényében nem csupán az elbeszélést megakasztó zárványoknak tekintjük a leíró részeket,¹⁷ hanem nagyon is jelentős értelemhordozó szakaszokként tekintünk rájuk, alighanem jobban fogjuk érteni *A per* rendkívül kifinomult megalkotottságát és az értelmezéssel szemben támasztott követelményeit.

¹⁷ Elbeszélés és leírás ilyesfajta szembeállításának hagyományához lásd BAGI Zsolt, *A körülírás, Nádas Péter: „Emlékiratok könyve”* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2005), különösen 84–102.